

Київ: «Center for Educational Literature» [in Ukrainian].

7. Nozdrachev A.D., Bazhenov Yu.I., Barannikova I.A. (2002) *Nachala fiziologii. [Beginning physiology]*. Saint Petersburg: Publishing House «Lan» [in Russian].

8. Solodkov A.S. & Sologub E.B. (2008) *Fiziologiya cheloveka. Obshchaya. Sportivnaya. Vozrastnaya. [Human physiology. Total Athletic Age]*. Moscow.: Soviet Sport [in Russian].

9. Pomagaybo V.M. & Berezan O.I. (2013) *Anatomiia ta evoliutsiia nervovoi systemy [Anatomy and Evolution of the Nervous System]*. Kyiv: Academic Edition [in Ukrainian].

10. Chaychenko G.N., Tsybenko V.O., Sokur V.D. (2003) *Fiziolohiia liudyny i tvaryn. [Physiology of man and animals]*. Kyiv: Higher school [in Ukrainian].

Одержано 03.03.2019.

УДК 94(477.53) «18/19»:63:061:636

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2019-45-159-168>

Якименко Микола,

доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін

mykolaiak@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0003-3484-0764>

Researcher ID: R – 2371 – 2016

Полтавська державна аграрна академія,

вул. Сквороди 1/3, м. Полтава

Україна, 03600

Yakymenko Mykola,

Doctor of Historical Sciences, professor of the Department humanitarian and social disciplines

mykolaiak@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0003-3484-0764>

Researcher ID: R – 2371 – 2016

Poltava State Agrarian Academy,

street Skovorody 1/3, Poltava,

Ukraine, 03600

РОЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ ПОЛТАВЩИНИ У МОДЕРНІЗАЦІЇ ТВАРИННИЦЬКОЇ ГАЛУЗІ (XIX-XX ст.)

Мета дослідження полягає у з'ясуванні ролі сільськогосподарських товариств Полтавщини у модернізації тваринницької галузі. Використані історико-генетичний, історико-системний та історико-порівняльний методи наукового дослідження. У статті охарактеризовані основні заходи, які вживали сільськогосподарські товариства Полтавської губернії у другій половині XIX і на початку XX ст. для модернізації тваринництва з метою забезпечення його конкурентоздатності на ринку товарів і послуг. Встановлено, що об'єктом уваги членів сільськогосподарських товариств були: велика рогата худоба, конярство, вівчарство та свинарство, а методами модернізації – пропаганда передових досягнень тогочасної науки через пресу, виставки, парувальні пункти, лекції, бесіди, консультації фахівців такої галузі, як тваринництво та його зразкова практична діяльність, що суттєво сприяло ефективності як великих, так і дрібних господарств Полтавського краю.

Окрім публікації праць членів Полтавського сільськогосподарського товариства, зокрема, таких знаних на той час фахівців, як професори Іван Попов, Михайло Іванов, Анастасій Зайкевич та Павло Кулешов, товариство організувало видання кількох періодичних органів, як то: журнали «Хуторянин» та «Вестник южно-русского

животноводства». Вони стали розповсюджуватись не лише у містах, але і у сільських населених пунктах. Широкого розголосу набули виставки досягнень сільськогосподарського виробництва полтавського регіону, організовані товариствами у губерницькому центрі та деяких інших визначених тогочасною адміністрацією місцях. Найкращі зразки тварин відзначилися почесними дипломами, грамотами, великими та малими срібними або бронзовими медалями. На відомому широкому загалу Полтавському дослідному полі, яким опікувалось Полтавське сільськогосподарське товариство, поряд з дослідями у галузі рослинництва, функціонувала також тваринницька ферма з досягненнями у галузі свинарства якої, знайомились під час екскурсій не лише фахівці зооінженерної справи, але й селяни, які вели власне господарство. У пошуках високопродуктивних тварин Полтавське сільськогосподарське товариство на рубежі XIX-XX ст. організувало закупівлю у Середній Азії кількох тисяч каракульських овець, які користувалися великим попитом серед мешканців багатьох регіонів тогочасної країни. Після захоплення влади лівими екстремістами полтавське товариство у 1920 році змушене було припинити свою подвижницьку діяльність.

Ключові слова: Полтавщина, сільськогосподарські товариства, конярство, вівчарство, свинарство, виставки.

THE ROLE OF AGRICULTURAL SOCIETIES OF POLTAVA REGION IN THE MODERNIZATION OF THE LIVESTOCK SECTOR (19th - 20th cent.)

The purpose of the study is to clarify the role of agricultural societies of Poltava region in the modernization of the livestock sector. Used historical-genetic, historical-system and historical-comparative methods of scientific research. The article describes the main measures taken by the agricultural societies of Poltava Governorate in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries for the modernization of animal husbandry in order to ensure its competitiveness in the market of goods and services. It's found that the agricultural societies' members focused on cattle, horse breeding, sheep farming and pig farming, and modernization methods were propagation of the advanced achievements of contemporary science through the news media, exhibitions, mating grounds, lectures, conversations, consultations of specialists in the field such as livestock breeding and its exemplary practical activity, which greatly contributed to the efficiency of both large and small farms of the Poltava region.

In addition to publishing the works of the members of the Poltava Agricultural Society, in particular such known at the time experts as Professors Ivan Popov, Mikhail Ivanov, Anastasiy Zaykevich and Pavel Kuleshov the company organized the publication of several periodical bodies such as «Hytoryanin» and «Vestnik (Herald) of the South-Russian livestock breeding». They began to spread not only in cities but also in rural settlements. Exhibitions of achievements of agricultural production of the Poltava region organized by societies in the provincial center and some other places designated by administration at the time became widely publicized. The best animal samples were awarded with charters, diplomas, large and small silver or bronze medals. In the Poltava exploratory field, which was under the care of the Poltava agricultural society a livestock farm with achievements in the field of pig breeding was also functioning in the well-known public with which not only the experts in the field of zooengineering but also the peasants who owned their own household were actually visiting during the excursions. In search of high-yielding animals the Poltava Agricultural Society at the turn of the XIX and XX centuries organized the purchase of several thousand Karakul sheep in Central Asia, which were in high demand among the inhabitants of many regions of that time. After the capture of power by left extremists the Poltava Society in 1920 was forced to stop its ascetic activity.

Key words: Poltava region, agricultural societies, horse breeding, sheep farming, pig farming.

З давніх-давен тваринництво посідало важливе місце у забезпеченні людини їжею та одягом практично в усіх куточках світу, включаючи, звісно, і Україну. Це пояснює причину великої уваги громадськості до цієї галузі сільського господарства на тих чи інших етапах її розвитку. Один з важливих етапів у тваринницькій галузі нашої країни мав місце наприкінці XIX і на початку XX ст., коли ця галузь переживала етап, який характеризувався широким, як на той час, застосуванням новітніх технологій, спрямованих на підвищення ефективності виробництва м'ясо-молочної продукції.

Окрім загальних праць по тваринництву, авторами яких були такі знані у науковому світі фахівці, як А. Ф. Бондаренко, І. Г. Зорін, М. Ф. Іванов, П. Н. Кулешов та ряд інших зоологів, слід згадати також тих, наукові інтереси яких стосувалися виключно Полтавщини. Маємо на увазі праці Н. Н. Жадана та В. М. Івашкевича [1], В. І. Слинька [2], В. М. Нагасвича [3] та автора цих рядків [4]. Є кілька узагальнюючих праць і по історії ветеринарної медицини на Полтавщині – С. В. Аранчія [5] та С. К. Руденка [6]. Проте залишаються осторонь уваги дослідників питання, пов'язані із визначенням тієї ролі, яку відіграли у розвитку тваринництва такі громадські об'єднання, як сільськогосподарські товариства, що, власне, і є метою даного повідомлення.

Початок становлення сільськогосподарських товариств відноситься до 1865 р., коли з ініціативи місцевого поміщика князя Кочубея таке товариство було створено в Полтаві при активній участі тих землевласників, які намагалися використати передовий досвід як у рослинництві, так і у тваринництві з метою підвищення ефективності виробництва у своїх маєтках після ліквідації у 1861 р. кріпосного права. Окрім загальногубернського, яким було Полтавське сільськогосподарське товариство, на рубежі XIX – XX ст. стали виникати і так звані малорайонні товариства, які діяли у межах одного або кількох населених пунктів. На 1 січня 1917 р. їх загальна кількість сягнула 325, з яких 3 – губерньського типу, 10 – повітового і 312 дрібних сільськогосподарських товариств [7, с. 12].

Полтавське товариство було своєрідним науковим центром модернізаційних процесів у межах губерній, адже у його складі були відомі вчені з різних галузей знань, включаючи, звичайно, і зоологів, яким був, наприклад, професор І. Попов. Як загальногубернське, так і малорайонні товариства, визначили для себе два основних напрямків роботи: а) пропаганда новітніх досягнень сільськогосподарської науки; б) практична діяльність щодо покращення якості тварин. Пропагандою товариство зайнялось з 1867 р., коли його керівництво налагодило видання двомісячного «Сільськогосподарського збірника», у якого негайно з'явилося 500 підписників [8, с. 1028]. Проте через деякий час у зв'язку з тимчасовим призупиненням діяльності товариства, це видання теж припинили друкувати. Після відновлення через десять років функціонування цієї громадської організації, товариство намагалося вирішити питання з публікацією для пропаганди сільськогосподарських знань нового друкованого органу, проте з різних причин позитивно розв'язати наявну проблему вдалося тільки в 1896 р. Саме у травні цього року побачив світ перший номер щотижневого сільськогосподарського журналу «Хуторянин» [8, с. 1030]. Досить швидко періодичне видання завоювало прихильність кількох тисяч підписників. У 1896 р. їх було 2153, тоді як у 1913 р. – стало вже 7857. Із цієї кількості читачів 5236 підписників мешкали в інших губерніях імперії, починаючи від Архангельської і закінчуючи Кубанською та Амурською областями [9, с. 27]. Розповсюдженню сільськогосподарських знань серед населення полтавського та ряду інших регіонів імперії сприяла і періодична публікація щорічних звітів товариства, різноманітні видання редакції «Хуторянин» та Дослідної станції, заснованої у 1884 р. поблизу Полтави [10]. Подібну мету переслідували і вузькопрофільні праці членів Полтавського сільськогосподарського товариства, серед яких були вчені із світовим ім'ям, як от Д. І. Менделєєв чи майбутній лауреат Нобелівської премії професор Одеського університету І. І. Мечников. Праці фахівців з тих чи інших галузей знань публікувались як на сторінках «Хуторянина», так і в іншому періодичному виданні

товариства, що друкувалось з 1908 р. у Полтаві під назвою «Вестник южно-русского животноводства». Так, у 1909 р. на сторінках «Вестника южно-русского животноводства» було опубліковано статтю професора І. Попова про якості сірої степової худоби, які, на його думку, слід якнайширше використовувати дрібним і великим домогосподарствам [11]. В іншому номері згаданого періодичного видання професор П. Кулешов пропонував свій план заходів щодо покращення тваринництва загалом [12], тоді як практик зоотехнічної справи С.С. Деконський запропонував кілька методів, які на його думку, повинні суттєво сприяти поліпшенню якості сірої степової породи великої рогатої худоби [13]. Його колега М. Я. Примо у такому виданні, як «Календарь Хуторянин» опублікував свої рекомендації щодо технології вирощування молодняка великої рогатої худоби [14].

Досить активно пропагували передові технології у галузі тваринництва так звані малорайонні сільськогосподарські товариства, 96% яких мали у своєму складі немало осіб «інтелігентних професій» [15, с. 31]. Станом на 1914 р. цими товариствами було роздано книг та іншої пропагандистської літератури загальною кількістю 7912. За далеко неповними даними станом на щойно згаданий рік було прочитано з відповідної тематики 1926 лекцій. При цьому лектори торкалися найрізноманітніших проблем сільськогосподарського виробництва загалом і тваринництва, зокрема. Так, з усіх лекцій 111 було присвячено тваринництву, 73 – кормам і годівлі худоби, 9 – птахівництву і 6 – бджільництву [15, с. 72]. Певну роль у пропаганді сільськогосподарських знань відігравали і бібліотеки, створені на початку ХХ ст. при 166 товариствах. З усіх товариств 146 організували підписку на різноманітні видання сільськогосподарського профілю [15, с. 79]. Та чи не найпереконливішим фактором у розповсюдженні сільськогосподарських знань були виставки, на яких почесні місця посідали кращі зразки такої галузі, як тваринництво. Практично на кожній виставці відвідувачі могли познайомитися з досягненнями у вирощуванні великої рогатої худоби, конярстві, вівчарстві, свинарстві, птахівництві чи бджільництві. Так, лише у 1911 р. 17 товариств влаштували 18 таких сільськогосподарських виставок [15, с. 92].

Загальногубернськими виставками займалось вже Полтавське сільськогосподарське товариство у тісній співпраці з губернським земством. Одні з них були загальногубернськими, тоді як інші, так звані місцеві виставки, відбувалися, як правило, у повітових центрах [16, с. 43]. Найкращі зразки тварин могли бути відзначені почесними дипломами, великими чи малими срібними та бронзовими медалями, які карбувались на петербурзькому монетному дворі, а також похвальними грамотами. Згідно положення про виставку для експертизи тих чи інших експонатів створювалась спеціальна комісія, яка розподіляла коней на чотири групи: 1) робочу; 2) екіпажну; 3) верхову; 4) рисисту. При цьому дві останні групи відзначенню не підлягали. На три групи підлягали розподілу і вівці: 1) іспанські мериноти; 2) м'ясиста англійська; 3) курдюки, решетилівські, романівські та інші [16, с. 44]. Положення про виставки визначало певні правила експертизи експонатів галузі вівчарства. Найважливішими серед них були: 1) на виставку допускаються вівці не молодші за 1,5 року і не старші 5 років; 2) подані екземпляри повинні належати стаду вирощеному в даній місцевості, або, у крайньому разі, такого стада, яке було завезене на Полтавщину з-за кордону не менше 5 років тому; 3) якщо тварини належали до нової породи, то на виставці повинні бути присутніми не менше 6 таких екземплярів; 4) при умові, коли виставка відкривається раніше 1 червня, то подані на неї вівці повинні бути з вовною, а після 1 липня можна бути вже постриженими при наявності руна; 5) в експертній комісії повинен бути присутнім хоча б один бонітор. Нерідко саме виставки стимулювали ті чи інші заходи по вдосконаленню процесу вирощування домашніх тварин. Так, після Решетилівської виставки 1882 р. перед фахівцями тваринницької галузі постав ряд проблем практичного характеру, а саме: 1) чи задовольняє потреби місцевого населення місцева сіра худоба і 2) яка з порід: сіра українська чи симментальська, чиста чи метизована з українською, може мати максимальний ринковий попит? Остаточний висновок щодо згаданої проблеми було

зроблено товариством на засіданні 20 лютого 1883 р. [17, с. 295]. На думку члена товариства професора П. Кулешова слід вдосконалювати сіру українську худобу шляхом схрещування з іншими породами, переважно шаролезами [15, с. 135].

Питання щодо поліпшення якості великої рогатої худоби сільськогосподарське товариство у своїй ухвалі від 29 серпня 1901 р. вирішило винести на з'їзд сільських господарів, який планувався у наступному 1902 році. Саме цей з'їзд повинен був, на думку товариства, затвердити «способи масового розповсюдження поліпшених тварин».

Членів Полтавського сільськогосподарського товариства хвилювали, звичайно, не тільки наявні проблеми з великою рогатою худобою. Певні питання у мешканців краю були і до якості конярства, про що свідчить, зокрема, підтримка Правління товариства ідеї губернської земської управи скликання у 1895 р. з'їзду тих, хто займався розведенням чи торгівлею кіньми. З цією метою товариство на своєму засіданні від 17 квітня 1895 р. схвалило правила і основні положення майбутнього з'їзду [26, с. 134]. На одному із засідань товариства професор І. К. Попов зачитав свою доповідь, у якій сформулював основні напрямки поліпшення якості коней, які знаходилися у розпорядженні дрібних товаровиробників. Їх він називав загальновідомим словом – «шкапи». Для підвищення якості робочих коней І. Попов пропонував звернути увагу на використання бельгійських, данських, французьких або англійських вагозовів, над виведенням яких «століттями працювали люди» [26, с. 347]. На початку ХХ ст. Полтавське сільськогосподарське товариство організувало навіть поїздки групи місцевих тваринників до Англії з метою вивчення м'ясного ринку, що, на думку правління, сприятиме подальшому розвитку тваринницької галузі у краї [27, с. 91].

Та чи не найбільше уваги Полтавське сільськогосподарське товариство, як і товариства малорайонного масштабу, приділяло питанням якості вівчарства. Так, Полтавське сільськогосподарське товариство у 1880 р. підтримало ідею Міністерства державних маєтностей скликати з'їзд вівчарів для з'ясування потреб місцевого вівчарства. Невдовзі у Полтаві відбувся такий з'їзд у приміщенні Правління товариства 19 липня 1880 р.; у якому взяв участь керівник вищезгаданого міністерства А. С. Єрмолов, під редакцією якого пізніше побачила світ ґрунтовна праця під назвою «Дослідження сучасного стану вівчарства». В ході роботи з'їзду з'ясувалось, що тонкорунне вівчарство за останні 15-20 років зменшилось у кількісному плані, але поліпшилось якісно. Були встановлені причини зменшення тонкорунного вівчарства. Ними, зокрема, були: а) розорення пасовищ; б) не знання вимог ринку; в) відсутність звички бонітування стада і, нарешті, г) відсутність впевненості у хороших якостях плідників, як купувались на ярмарках. Одночасно недоліками галузі вівчарства учасниками полтавського з'їзду була розроблена система заходів, результатом яких мало бути суттєве підвищення ефективності розведення овець. У числі цих заходів були: 1) влаштування зразкової вівчарні; 2) поліпшення торгівлі вовною; 3) необхідність узагальнення відомостей щодо практики бонітування в губерніях півдня країни; 4) організація особливої комісії для оцінки племенних якостей баранів, які продавались на ярмарках; 5) вивчення вимог ринку вовни; 6) розробка правил експертизи овець; 7) для підготовки знавців вівчарства слід організувати спеціальні школи при великих маєтках або ж при зразковій вівчарні. Для реалізації наміченої програми Правління товариства ухвалило рішення щодо шляхів вдосконалення вівчарства у межах Полтавської губернії, для чого планувалось отримати відповідну інформацію від самих вівчарів. Протягом 1880-1881 рр. потрібні відомості були отримані з Карлівської економії Великої княгині Катерини Михайлівни; Циглерівської економії Великого князя Михайла Миколайовича; Пайківської та Малківської економії В. К. Катеринича та цілої низки економій Золотоніського, Лохвицького, Пирятинського, Переяслівського і Прилукського повітів. Аналіз отриманої інформації дав підстави для наступних висновків: а) у поміщицьких маєтках розповсюджені переважно вівці породи негреті-рамбульє; б) плідники для стад власники отримують як на ярмарках, так і ввозять з-за кордону; в) мита вовна продається

переважно у Харькові та Одесі, а брудна відправляється до Москви; г) ціна вовни складає у середньому 17 руб. за пуд; д) туші купують місцеві торговці; ж) кишки йдуть на ковбасні підприємства для виготовлення сосисок; й) прививка від віспи здійснюється ягнятам як восени, так і на весні.

Заслуговує на увагу пропозиція члена товариства А. Н. Перепілкіна, який в 1881 р. прочитав на чергових зборах товариства доповідь під назвою «Проект школи вівчарів», яка отримала схвальну оцінку присутніх. Було передбачено трирічний курс такої школи до якої могли бути зараховані хлопці з 16-річного віку, що закінчили курс початкової школи. Програма такої школи передбачала отримання учнями певних професійних навиків, а саме: 1) вміти припивати віспу; 2) правильно різати ягнятам хвости; 3) знати де й уміти пасти овець; 4) знати коли і якій кількості давати вівцям сіль; 5) знати якості кормів; 6) уміти доглядати ягнят; 7) уміти лікувати рани; 8) визначати вік вівці по зубам тощо. Однак реалізувати план відкриття школи вівчарів товариству не вдалося через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин. Згідно свідчень професора Харківського ветеринарного інституту М. Ф. Іванова саме полтавське товариство стало ініціатором розведення каракульських овець і розповсюдження їх в сусідніх губерніях [24, с. 1]. Ініціатором же ідеї поліпшення грубошерстного вівчарства на Полтавщині був член сільськогосподарського товариства професор А. Є. Зайкевич. У січні 1881 р. на екстремому засіданні товариства було ухвалене запропоноване ним рішення, звернутися до Міністерства державних маєтностей з проханням вислати до Полтави з метою метизації з решетилівською вівцею кількох бухарських каракульських плідників. Через 8 місяців 60 таких овець було доставлено тваринникам полтавського краю [17, с. 172]. З метою недопущення виродження метисів Полтавське сільськогосподарське товариство час від часу організувало експедиції до Бухари з метою закупівлі потрібної кількості каракульських овець. До початку Першої світової війни полтавське товариство організувало 9 таких експедицій, що дозволило закупити загалом кілька тисяч каракульських овець, смушки яких користувалися в Україні великою популярністю, зокрема, у процесі виготовлення одягу та шапок. Дев'ята експедиція дала можливість привезти до Полтави 300 каракульських овець, частина з яких потрапила згодом навіть до Бессарабської, Таврійської, Катеринославської, Воронезької, Херсонської, Саратовської, Орловської, Подільської, Харківської, Київської губерній та Донської області [22, с. 1179].

Певну роботу Полтавське сільськогосподарське товариство здійснювало і стосовно поліпшення якості свиней. На рубежі XIX – XX ст. в господарствах Полтавщини використовувались три основні породи: довговуха, коротковуха і кучерява свиня. На думку члена сільськогосподарського товариства В.Я. Дем'янка найефективнішим способом поліпшення якості місцевих порід свиней є схрещення їх з англійськими породами – йоркширів і беркширів [23, с. 1236]. Станом на 1913 р. 88 малорайонних сільськогосподарських товариств Полтавщини мали у своєму розпорядженні парувальні пункти, на яких утримувалися 125 плідників породи йоркшир (91%) і беркшир (9%). Крайні якості свиней могли отримувати як члени товариства, так і сторонні особи [14, с. 149]. Немало товариств (105) мали парувальні пункти великої рогатої худоби, у розпорядженні яких було 120 плідників [15, с. 145]. Значно менше у розпорядженні сільськогосподарських товариств було кінських парувальних пунктів – 36 з 45 плідниками [15, с. 133]. І все ж найменший інтерес дрібних товаровиробників викликали парувальні пункти овець, яких було лише 27 з 64 плідниками [15, с. 154].

Відзначаючи очевидні успіхи сільськогосподарських товариств Полтавщини у модернізації тваринництва у роки столипінської аграрної реформи у цій галузі залишалося немало проблем. За свідченням професора П. Н. Кулешова головним недоліком заходів щодо поліпшення тваринництва у Полтавській губернії, як і в країні загалом, була відсутність планомірності. Якщо вести мову про велику рогату худобу, то у цьому плані, на думку П. Кулешова, зроблено дуже мало або майже нічого [12, с. 515]. І дійсно, якщо у розвинутих країнах Європи корова давала не менше 200 відер молока на рік, то у

поміщицьких господарствах Російської імперії, включаючи і Полтавщину – від 80 до 100 відер, а у селянських – 60 - 80 відер, що не давало можливості компенсувати витрати навіть на годівлю таких корів. Іншою проблемою, на думку згаданого професора, були недоліки в організації ветеринарної справи та страхуванні худоби [23, с. 1236]. Наприкінці XIX ст. на усю губернію було лише 16 ветеринарних лікарів і стільки ж ветеринарних фельдшерів, що було далеким від потреб тваринницької галузі, адже тисячі тварин щороку гинули не отримавши своєчасно медичної допомоги [24, с. 47]. У 1874 р. наприклад, лише за два місяці від чуми великої рогатої худоби загинуло 9705 тварин [4, с. 187]. На початку XX ст. ситуація у ветеринарній справі дещо поліпшилася, адже у 1905 р. в губернії працювало вже 90 осіб ветеринарно-фельдшерського персоналу [25, с. 36]. Визнаючи факт незадовільного стану ветеринарно-лікарської допомоги домашнім тваринам Полтавське губернське земство у 1906 р. ухвалило рішення про відкриття у Полтаві ветеринарно-фельдшерської школи [25, с. 35].

Із усього вищесказаного можна зробити висновок, що громадськість Полтавщини створивши у 1865 р. сільськогосподарське товариство забезпечило формування на його основі своєрідного центру по стимулюванню модернізаційних процесів як у рослинництві, так і в тваринництві. При цьому процес модернізації здійснювався не лише шляхом пропаганди передового досвіду, але й через низку практичних заходів, якими були ті ж парувальні пункти чи організація закупівлі каракульських овець у Середній Азії. З точки зору подальшого дослідження проблеми, певний інтерес становить питання, пов'язане з діяльністю Полтавського сільськогосподарського товариства по вдосконаленню системи державного, земського і приватного кредитування аграрного сектору економіки краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Жадан Н. Н., Ивашкевич В. М. Столетний опыт работы Полтавской государственной заводской конюшни. Харьков: Гос. Изд-во сельскохоз. лит-ры, 1950. 50 с.
2. Слинко В. Г. Значення вівчарства та історія розвитку галузі на Полтавщині в XIX – XX ст. // Вісник Полтавської державної аграрної академії. 2005. № 2. С.120-122.
3. Нагаєвич В. Історичні та наукові аспекти розвитку свинарства на Полтавщині (кінець XIX - XX ст.) // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей 2005 р. Полтава: Дивосвіт, 2006. С. 231 – 234.
4. Якименко М. А., Нагаєвич В. М. Історія розвитку тваринництва Полтавщини XIX - XX ст. Полтава: РВВ ПДАА, 2007. 208 с.
5. Аранчій С. В. Історія ветеринарної медицини Полтавщини. Полтава: «Полтавський літератор», 1998. 232 с.
6. Рудик С. К. Становлення ветеринарної справи на Полтавщині (XIX ст. - початок XX ст.). Київ : Аграр Медіа Груп, 2015. 228 с.
7. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1916 год. Выпуск первый. Полтава: Электрич. типо-литограф. И. Л. Фришберга, 1918. 200, 194 с.
8. Илличевский О. Полувековая деятельность Полтавского общества сельского хозяйства // Хуторянин. 1915. № 56. С. 1028-1030.
9. Отчет о деятельности Полтавского общества сельского хозяйства. За 1913 год. Полтава: Электрич. тип. Д. Н. Подземского, 1916. 52,31,32 с.
10. Двадцатипятилетие Полтавской опытной станции (1884-1909 гг.) Вып. 2. Полтава: Электрич. типо-литограф. И. Л. Фришберга, 1916. 87 с.
11. Попов И. О качествах серого степного скота // Вестник южно-русского животноводства. 1909. № 7. С. 170-171.
12. Кулешов П. Государственные общественные мероприятия по улучшению скотоводства // Вестник южно-русского животноводства. 1909. № 25. С. 514-515.
13. Деконский С. С. О методах улучшения серого украинского скота в самом себе // Хуторянин. 1902. № 10. С. 191-192.

14. Примо М. Я. Выращивание молодняка рогатого скота // Календарь Хуторяны. Полтава: Б.в., 1911. С. 111-118.
15. Зенченко Т. В. Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии. Полтава: Изда-е журн. «Хуторянин», 1914. 378 с.
16. Тихомиров В. А. Историческая записка о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г. Полтава: Б.в., 1887. 182 с.
17. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 5 серпня 1878 р. по 29 травня 1883 р.) / Уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; під заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 1. 356 с.
18. Журнали Полтавского сельскохозяйственного общества. 1884 год. Выпуск третий. Полтава : Тип. Н. Пигуренко, 1885. 224 с.
19. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 24 січня 1888 р. по 18 серпня 1893 р.) / Н. М. Опара; ННСГБ НААН; під заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 3. Частина друга. 418 с.
20. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 15 липня 1883 р. по 29 грудня 1887 р.) / Уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; під заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 2. Частина перша. 492 с.
21. Иванов М. Ф. Каракулеводство на юге России. Полтава : Т-во Печатного Дела, 1914. 177 с.
22. Илличевский О. Результаты IX Каракульской экспедиции. *Хуторянин*. 1913. С. 1177-1179.
23. Демянко В. Я. Свиноводство // Календарь «Хуторянин». 1909. № 37. С. 1235-1236.
24. Приложение к всеподданнейшему отчету Полтавского губернатора за 1895 год. Полтава: Тип. Губерн.правления, 1896. 58 с.
25. Полтавскому губернскому земскому собранию XLII очередного созыва губернской земской управы. Доклады 1906 года. Полтава: Электр.типо-литогр. Торгов. Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1906. 299 с.
26. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.) / Уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; під заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип.3. Частина перша. 418 с.
27. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 14 березня 1901 р. по 22 грудня 1910 р.) / Уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; під заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 3. Частина 2. 416 с.

REFERENCES

1. Zhadan, N.N. & Ivashkevich, V.M. (1950). *Stoletniy opyt raboty Poltavskoy gosudarstvennoy zavodskoy konyushni [One hundred years of experience of the Poltava State factory stable]*. Kharkov: Gos. Izd-vo sel'skokhoz. lit-ri [in Ukrainian].
2. Slynko, V.H. (2005). *Znachennia vivcharstva ta istoriia rozvytku haluzi na Poltavshchyni v XIX – XX st. [The value of sheep breeding and the history of industry development in the Poltava region in XIX – XX century]*. *Visnyk Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii - Bulletin of the Poltava State Agrarian Academy*, 2, 120 – 122 [in Ukrainian] .
3. Nahaievych, V. (2006). *Istorychni ta naukovy aspekty rozvytku svynarstva na Poltavshchyni (kinets XIX - XX st.) [Historical and scientific aspects of development of pig breeding in the Poltava region (the end of the XIX – XX century)]*. *Poltavs'ky`j krayeznavchy`j muzej: Zbirny`k naukovy`x statej 2005 r.* Poltava: Dy`vosvit [in Ukrainian].

4. Yakymenko, M.A. & Nahaievych, V.M. (2007). *Istoriia rozvytku tvarynnytstva Poltavshchyny XIX - XX st. [The history of livestock development of the Poltava region XIX – XX century]*. Poltava: RVV PDAA [in Ukrainian].
5. Aranchii, S.V. (1998). *Istoriia veterynarnoi medytsyny Poltavshchyny [The history of veterinary medicine of the Poltava regio]*. Poltava: «Poltavskyi literator» [in Ukrainian].
6. Rudyk, S.K. (2015). *Stanovlennia veterynarnoi spravy na Poltavshchyni (XIX st.-pochatok XX st.) [The establishment of a veterinary business in the Poltava region (XIX – the beginning of XX century)]*. Kyiv : Ahrar Media Hrup [in Ukrainian].
7. *Report of the Poltava district council for 1916.* (1918). Issue perviy. Poltava: Elektrich. tipo-litogr. I.L. Frishberga, (1918) [in Ukrainian].
8. Illichevskiy, O. (1915). *Poluvekovaya deyatel'nost' Poltavskogo obshchestva sel'skogo khozyaystva [Half a century of activity of the Poltava Agricultural Society]*. *Khutoryanin - Hutoryanin*, 56, 1028-1030 [in Ukrainian].
9. *Report on the activities of the Poltava Agricultural Society for 1913.* (1916). Poltava: Elektrich. tip. D. N. Podzemskogo. [in Ukrainian].
10. *The twenty-fifth anniversary of the Poltava Experimental Station (1884-1909).* (1916). Issue. 2. Poltava : Elektrich. tipo-litogr. I.L. Frishberga [in Ukrainian].
11. Popov, I. (1909). *O kachestvakh serogo stepnogo skota [About the qualities of the gray steppe cattle]*. *Vestnik yuzhno-russkogo zhyvotnovodstva - Bulletin of the South-Russian animal husbandry*, 7, 170-171 [in Ukrainian].
12. Kuleshov, P. (1909). *Gosudarstvennye obschestvinnye meropriyatiya po uluchsheniyu skotovodstva [State public activities to improve livestock]*. *Vestnik yuzhno-russkogo zhyvotnovodstva - Bulletin of the South-Russian animal husbandry*, 25, 514-515 [in Ukrainian].
13. Dekonskiy, S.S. (1902). *O metodah uluchsheniya serogo ukrainskogo skota v samom sebe [About the methods of improving the gray Ukrainian cattle in itself]*. *Khutoryanin - Hutoryanin*, 10, 191-192. [in Ukrainian].
14. Primo, M.Ya. (1911). *Vyiraschivanie molodnyaka roगतого skota [Growing of the young cattle]*. Kalendar Hutoryani. Poltava: B.v. [in Ukrainian].
15. Zenchenko, T.V. (1914). *Malorayonnye sel'skokhozyaystvennye obshchestva Poltavskoy gubernii [Small district agricultural societies of the Poltava province]*. Poltava: Izda-e jurn. «Hutoryanin» [in Ukrainian].
16. Tihomirov, V.A. (1887). *Istoricheskaya zapiska o deyatelnosti Poltavskogo selskokozyaystvennogo obschestva s 1865 g. po 1887 g. [The historical note about the activities of the Poltava Agricultural Society from 1865 to 1887]*. Poltava : B.v. [in Ukrainian].
17. Vergunov, V.A., Gritsenko, N.F., Chernokolova, K.O., Opara, N.M. (2015). *Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 5 serpnia 1878 r. po 29 travnia 1883 r.) [Poltava Agricultural Society (meeting journals from 5th August to 29 May 1883)]*. V.A.Vergunov (Ed). Vinnytsia: FOP Korzun D.Yu., issue1. [in Ukrainian].
18. *Journals of the Poltava Agricultural Society 1884.* (1885). Poltava: Tip. N.Pigurenko, issue 3. [in Ukrainian].
19. Opara, N.M. (2015). *Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 24 sichnia 1888 r. po 18 serpnia 1893 r.) [Poltava Agricultural Society (meeting journals from 24th January 1888 to 18th August 1893)]*. V.A. Vergunov (Ed). (Issue. 3), (part 2). Vinnytsia: FOP Korzun D.Yu. [in Ukrainian].
20. Vergunov, V.A., Gritsenko, N.F., Chernokolova, K.O., Opara, N.M. (2015). *Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 15 lypnia 1883 r. po 29 hrudnia 1887 r.) [Poltava Agricultural Society (meeting journals from 15th July 1883 to 29 December 1887)]*. V.A. Vergunov (Ed). (Issue. 2), (part 1). Vinnytsia: FOP Korzun D.Yu. [in Ukrainian].
21. Ivanov, M.F. (1914). *Karakulevodstvo na yuge Rossii [Karakul breeding in the South of Russia]*. Poltava : T-vo Pechatnogo Dela. [in Ukrainian].

22. Illichevskiy, O. (1913). Rezultaty IX Karakulskoy ekspeditsii [The results of the IX Karakul Expedition]. *Khutoryanin - Hutoryanin*. [in Ukrainian].
23. Demyanko, V.Ya. (1909). Svinovodstvo [Pig Breeding]. *Kalendar «Hutoryanin» - Calendar "Farmer"*, 37, 1235-1236. [in Ukrainian].
24. *Supplement to the most vigorous report of the Poltava governor for 1895*. (1896). Poltava: Tip . Gubern. pravleniya. [in Ukrainian].
25. *Poltava provincial assembly of the next convocation of the provincial district council. Reports of the 1906*. (1906). Poltava: Elektr.tipo-litogr. Torgov. Doma I.Frishberg i S.Zorohovich. [in Ukrainian].
26. Vergunov, V.A., Gritsenko, N.F., Opara, N.M. (2015a). *Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 3 lystopada 1893 r. po 7 bereznia 1901 r.) [Poltava Agricultural Society (meeting journals from the 3d of the November to 7th March 1901)]*. V.A. Vergunov (Ed). (Issue. 3), (part 1). Vinnytsia: FOP Korzun D.Yu. [in Ukrainian].
27. Vergunov, V.A., Gritsenko, N.F., Opara, N.M. (2015b). *Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 14 bereznia 1901 r. po 22 hrudnia 1910 r.) [Poltava Agricultural Society (meeting journals from the 14th of March 1901 to the 22d of December1910)]*. V.A. Vergunov (Ed). (Issue. 3), (part 2). Vinnytsia: FOP Korzun D.Yu. [in Ukrainian].

Одержано 13.03.2019.